

(૩)

અને અપરોક્ષ જ્ઞાન એ જન્યજ્ઞાન છે; અને શુદ્ધઅભિરૂપ જ્ઞાન એ અજન્યજ્ઞાન છે.

અજન્યસુખમ્—‘જન્યસુખ’ અને ‘અજન્યસુખ’ એવા સુખના બે પ્રકાર છે: તેમાંથી અંતઃકરણની વૃત્તિજન્ય સુખ તે જન્યસુખ કહેવાય છે; અને અહમસુખ તે અજન્યસુખ કહેવાય છે.

અજહત્લક્ષણા—લક્ષ્યતાવચ્છેદકરૂપે લક્ષ્ય-શક્યોભયબોધપ્રયોજિકા લક્ષણા અજહત્લક્ષણા લક્ષ્યતાવચ્છેદકરૂપે, લક્ષ્ય અને શક્ય બંનેના બોધની હેતુ જે લક્ષણા, તે અજહત્લક્ષણા કહેવાય છે. જેમ—કોઈ માણસે ભોજન માટે રાખેલા દહીંનું કાગડાં, બિલાડાં, વગેરે પ્રાણી-ઓથી રક્ષણ કરવા માટે એક છોકરાને કહ્યું કે ‘કાગડાંઓથી દહીંનું રક્ષણ કર.’ એ વચન સાંભળીને તે છોકરો કાક (કાગડો) પદની દહીંને બગાડનારાં તમામ પ્રાણીઓમાં લક્ષણા કરે છે. એવાં પ્રાણીઓ, કાગડાં, બિલાડાં, કૂતરાં, વગેરે છે. એવાં દહીં બગાડનારાં કાગડાં, બિલાડાં, વગેરે લક્ષ્યો વિષે જે ‘કાક’ પદની લક્ષ્યતા રહે છે. તે લક્ષ્યતાનો અવચ્છેદક દધિ-ઉપધાતકત્વ (દહીં બગાડવાપણા રૂપ) ધર્મ છે. એ દધિ ઉપ-ધાતકત્વરૂપ લક્ષ્યતાવચ્છેદકરૂપે કરીને કાક, બિલાડાં, જ્ઞાન, વગેરે સર્વ શક્ય અને લક્ષ્ય પદાર્થોનો બોધ તે છોકરાને કાકપદની લક્ષણાથી થાય છે. માટે કાકપદની દધિ-ઉપધાતક વિષે લક્ષણા તે અજહત્ લક્ષણા કહેવાય છે. (ન્યા. પ્ર.)

તેમજ છત્રિણો ગચ્છન્તિ—(છત્રીવાળા જાય છે) એમાં પણ એકસાથેવાહી (એક ટોળામાં જનારાં) પુરુષોમાં છત્રી (છત્રીવાળો) પદની લક્ષણા થાય છે. એ લક્ષણાવડે છત્રી-વાળા તથા છત્રી વગરના બધા પુરુષોનો બોધ થાય છે, માટે એ પણ અજહત્ લક્ષણા છે.

૨. શબ્દાર્થપરિત્યાગેન તત્સંબંધ્યર્થાન્તરે વૃત્તિઃ—પદના શક્ય અર્થનો પરિત્યાગ કર્યા

વિના તે શક્ય અર્થનો સંબંધવાળા પદાર્થમાં તે પદની જે લક્ષણાવૃત્તિ તે ‘અજહત્ લક્ષણા’ કહેવાય છે. જેમ—‘માળા માછ ઉઠ્યા’ એમાં ‘માળા’ શબ્દનો શક્ય અર્થ જડ માળો (માંચડો) છે. તે અર્થનો ત્યાગ ન કરતાં માળાના સંબંધવાળા તે ઉપર બેઠેલા માણસ છે તેમાં લક્ષણા કરવી તે ‘અજહત્ લક્ષણા’ છે.

અજિહ્વાદિભિક્ષુષટ્કમ્—અજિહ્વ: ષટ્ક: પહુરન્ધો વધિર એવ ચ । મુગધસ્તે સુવિજ્ઞેયા ષટ્ મૂર્મોભિક્ષુપુજ્જવાઃ ॥૧૧॥—અન્નિહ્વ (જીભ વગરનો) પંદ, પાંગળો, આંધળો, બહેરો અને મૂઢ, એ છ પ્રકારના ભિક્ષુ (સંન્યાસી) શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. (અર્થ તે તે શબ્દોમાં બેવા.)

અજિહ્વોભિક્ષુઃ—इदमिष्टमिदं नेति बोद्धवन्-पिन सज्जते । हितं सत्यं मिदं वक्ति तम-जिह्वं प्रवक्षते ॥—જે સંન્યાસી ભોજન કરતો છતાં આ ઇષ્ટ છે અને આ અનિષ્ટ છે, એવી આસક્તિ રાખતો નથી; તથા હિતકર, સત્ય અને થોડું બોલે છે તે અન્નિહ્વ (જીભ વગરનો) સંન્યાસી કહેવાય છે.

અજીવઃ—(જૈનમતે) ભોગ્ય પદાર્થો, એ અજીવ પદાર્થોમાંજ આશ્રય, સંવર, નિર્વર, બંધ અને મોક્ષ, એ પાંચ પદાર્થોનો અંત-ભાવ થાય છે.

અજ્ઞત્વમ્—ગુરુમુખથી શાસ્ત્રાધ્યયન જેણે કર્યું નથી તે અજ્ઞ; અજ્ઞનો ભાવ અજ્ઞપણું. ૨. આત્મજ્ઞાન શત્યત્વ.

અજ્ઞાતત્વમ્—પ્રમાણજન્યજ્ઞાનાવિષયત્વમ્ । જે પદાર્થ પ્રમાણજન્યજ્ઞાનનો અવિષય હોય તે અજ્ઞાત કહેવાય છે. (અર્થાત્ અજ્ઞાતપણું)

૨. અજ્ઞાનાશ્રયાજ્ઞાનવિષયત્વમ્ ।—અજ્ઞાન જેનો આશ્રય છે એવો અજ્ઞાનનો વિષય અજ્ઞાત; એવું અજ્ઞાતપણું તે અજ્ઞાતત્વ.

અજ્ઞાતસત્તા—જ્ઞાન થયા પહેલાંના કાળમાં વિષયની જે સત્તા તે. જેમ—જીવ અને અજ્ઞાની

(૪)

એકતાનું જ્ઞાન થયા પહેલાં પણ તે એકતા તો હતીજ, માટે એ અજ્ઞાતસત્તા છે.

અજ્ઞાનમ્—કાર્યમાત્રોપાદાનત્વે સદસદ્-મનિર્વચનીયત્વમ્ । કાર્યમાત્રનું જે ઉપાદાન હોઇને સત્ અને અસત્ શબ્દથી કહી શકાય નહિ એનું. (વેદાન્ત-તત્ત્વ-વિવેક.)

૨. અનાદિ-ભાવ-રૂપત્વે સતિ વિજ્ઞાનનિરા-સ્યમ્ । અનાદિ આવરૂપ હોઇને જેનો વિજ્ઞાન વડે નિરાસ થઈ શકે છે તે અજ્ઞાન કહેવાય છે. (કેટલાક ‘જ્ઞાનનો અભાવ તે અજ્ઞાન’ એમ કહે છે, પણ વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં તેને અભાવરૂપ ન માનતાં આવરૂપ માન્યું છે. (તત્ત્વદીપિકા.)

૩. મિથ્યાત્વે સતિ સાક્ષાજ્ઞાનનિવર્ત્યત્વમ-જ્ઞાનમ્ ।—જે મિથ્યા હોઇને સાક્ષાત્ જ્ઞાન થવાથી નિવૃત્ત થાય છે તે અજ્ઞાન.

૪. અનાદ્યુપાદાનત્વે સતિ મિથ્યાત્વમ્ ।—જે અનાદિ ઉપાદાનરૂપ હોઇને મિથ્યા હોય તે અજ્ઞાન. (આખ્ય સ્તનપ્રભા)

૫. સદસદ્વિલક્ષણમજ્ઞાનમ્—જે સત્ય પદા-ર્થથી અને અસત્ય પદાર્થથી વિલક્ષણ હોય તે અજ્ઞાન. અજ્ઞાન સત્ય નથી કેમકે તેનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે; તેમ તે અસત્ય પણ નથી, કેમકે ‘હું અજ્ઞાને જાણુતો નથી’ એવો અજ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે. માટે એને ‘અનિવચનીય’ પણ કહે છે.

૬. સદ્વિલક્ષણમનાદિજ્ઞાનનિવર્ત્યમજ્ઞાનમ્ ।—સત્, વસ્તુથી વિલક્ષણ, અનાદિ, તથા જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય એવો પદાર્થ તે અજ્ઞાન. ‘અસત્’ એ કાંઈ વસ્તુજ નથી માટે ‘અસત્થી વિલક્ષણ’ એમ આ લક્ષણમાં કહ્યું નથી. એનેજ મૂલ પ્રકૃતિ, પ્રલયાવસ્થા, અવ્યક્ત, અવ્યાકૃત, અક્ષર (જ્ઞાન વિના નાશ પામતું નથી માટે) અવિદ્યા, તમ, વગેરે કહે છે.

૭. અનાદ્યુપાદાનં જ્ઞાનનિવર્ત્યમજ્ઞાનમ્ ।—અનાદિ ઉપાદાનરૂપ અને જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય તેનું નામ અજ્ઞાન. (‘ઉપાદાન’) શબ્દથી અહીં પરિણામી ઉપાદાન સમાજવું.)

૮. પરિષદા વિજ્ઞાતસ્ય વાદિન ત્રિરમિહિ-તસ્યાપિ વાક્યાર્થસ્યબોધોઽજ્ઞાનમ્ ।—પરિષદ-માંના પુરૂષે જાણેલો તથા વાદીએ ત્રણ વાર કથન કરેલો એવો જે વાક્યાર્થ છે, તે વાક્યાર્થનો બોધ ન થવો તેને ‘અજ્ઞાન’ કહે છે. (એ એક નિગ્રહસ્થાન છે.)

અજ્ઞાનપ્રકારૌ—અજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે: (૧) સમાષ્ટ અજ્ઞાન અને (૨) વ્યષ્ટિ અજ્ઞાન.

અજ્ઞાનભૂમિસસકમ્—વીજજાગ્રત્તથા જાગ્રન્મહાજાગ્રત્તથૈવ ચ । જાગ્રત્સ્વપ્નસ્તથા સ્વપ્નઃ સ્વપ્નજાગ્રત્સુષુપ્તિકૈ । एवं મેદાત્સમારવ્યાતા સક્ષા-જ્ઞાનસ્ય ભૂમયઃ ॥—અજ્ઞાનની સાત ભૂમિઓ છે: (૧) ખીજગ્રન્મગ્રત્, (૨) ગ્રન્મગ્રત્, (૩) મહાગ્રન્મગ્રત્, (૪) સ્વપ્ન, (૫) સ્વપ્નગ્રન્મગ્રત્ અને (૬) સુષુપ્તિ, (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

અજ્ઞાનશક્તી—અજ્ઞાનની બે શક્તિઓ છે: (૧) જ્ઞાનશક્તિ અને (૨) ક્રિયા શક્તિ. વળી (૧) વિશેષ અને (૨) આવરણ એવી પણ બે અજ્ઞાનની શક્તિઓ છે.

અજ્ઞાનાવસ્થાસસકમ્—અજ્ઞાનાવૃત્તિ વિશંપ-દ્વિવિધજ્ઞાનનૃપ્તયઃ । દુઃસ્વહાનિશ્ચ સતૈતા અવસ્થાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥૧॥ અજ્ઞાનની સાત અવસ્થાઓ છે:—(૧) અજ્ઞાન, (૨) આવરણ, (૩) વિશેષ, (૪) પરોક્ષપાન, (૫) અપરોક્ષ-જ્ઞાન, (૬) તૃપ્તિ, અને (૭) દુઃખહાનિ. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

અણુત્વમ્—સૂક્ષ્મપદાર્થત્વે સત્યારમ્મકત્વમ્ । જે પદાર્થ સૂક્ષ્મ હોઇને, ખીજ પદાર્થનો આરંભ કરનારો થાય છે અને તેને ‘અણુ’ કહે છે. અણુનો ભાવ તે અણુત્વ.

અણુજન—(શરીરમ્)—સ્ત્રીબાલીના શરી-રથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું જે ઇંડું હોય છે, તે ઇંડામાંથી જે શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, તે અંડજ કહેવાય છે. પક્ષી, સર્પ, ગરેળા, વગે-રેનાં શરીર અંડજ હોય છે.